

ЖЕТІСУДЫҢ ҚАРА ӨЛЕНДЕРІ КӨРКЕМ ТІЛІНІҢ МУЗЫҚАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

МРНТИ 18.41.45

Р.Ө. Стамғазиев¹

¹ Т.К. Жүргенов атындағы
Қазақ Ұлттық Өнер академиясы
(Алматы, Қазақстан)

ЖЕТІСУДЫҢ ҚАРА ӨЛЕНДЕРІ КӨРКЕМ ТІЛІНІҢ МУЗЫҚАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының музыкалық-поэтикалық және қара өлең жанрының музыкалық тіл ерекшелігін зерттеуге арналған. Қара өлеңнің қазақтың ән өнерінде алатын орнын, әдет-ғұрып және кәсіби әннің қалыптасу кезеңдері қазақ музыка зерттеуші еңбектерінде талданып, оның түрлері жіктелуі мен орындалу орнына, мазмұнына, орындаушысына қарай «жұлдыз өлең», «тау өлең», «қамшы өлең», «шай өлең» т.б. топтарға бөлетіні зерттелген. Жетісудың қара өлеңдері жанрлық-аймақтық ерекшеліктеріне қарай: тақырыптық-мазмұндық және құрылымдық сипаттарында көрінетіндігі; аймақтың әндері негізінен пентатоникалық дыбыс қатарына негізделетіндігі, өңірдің қара өлеңдерінің басым бөлігі лексикалы қайырмасы бар әндер екендігі айқындалды.

Тірек сөздер: Жетісу аймағы, қара өлең, көркем тіл, әншілік өнер.

Кіріспе

Жетісу қара өлең мазмұнының поэтикасы Б.Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағында бар 116 әннің барлығы да 11-буынды болса, ән мазмұнының басым бөлігі (36 ән) ғашықтық махаббат және өмір фәлсафасы (24 ән) тақырыбына арналған. Жалпы, қара өлеңді қазақ өмірінің энциклопедиясы десек артық емес. Мұнда дәстүрлі қоғамның тыныс-тіршілігі, дүниетанымы, қарым-қатынас,

әдеп ережелері, тіпті қонақ кәде әдеті жан-жақты қамтылады.

Қара өлеңнің қазақтың ән өнерінде алатын орнын С.Елеманова [1] айқын белгілеп, қара өлең әдет-ғұрып және кәсіби әннің арасындағы дәнекерлеуші кезең деп көрсетеді. Бұл қасиет қара өлеңді мұң-шер сарындарының даму ерекшеліктерін қорытындылап, кәсіби әннің сипаттарын алдын алатын дайындауы оны әдет-ғұрып және кәсіби әндерінің арасындағы дәнекерлеуші

көпір, деп бағалауына негіз болды.

Әдістер

Егер әдет-ғұрып сарындарының жалпы мазмұны белгілі бір тақырыпқа шығарылса, қара өлең, атына сәйкес, кез келген жағыдайда орындалғандықтан, тақырыбы жағынан шектелмей, өмірдің барлық жағын қамтыды. Десек те, әннің «қара өлең» деген атауында «өлең» ұғымы, қазақ әнінде тұңғыш рет ән салу – көркемдік сипат алғандығын айқындайды. Мұндағы «өлең» ұғымы тек мәтінге ғана емес, әнге де тиесілі екендігін көрсетеді. Демек, егер мұң-шер сарындары тыңдаушыны қажет етпесе, қара өлеңде тыңдаушы бары анық сезіледі. Міне, осы тыңдаушы көпшіліктің мейірін қандыру ән орындаушысынан шеберлікті, жүйрік суырып салма өнерін қажет етеді. Осы өнерді жеткізу шеберлігі қара өлеңде алғаш рет жеке тақырып өзегі болады. Зерттеушілер А.Сейдімбеков пен Оразақын Асқар қара өлең түрлерін жіктей отырып оларды орындалу орнына, мазмұнына, орындаушысына қарай «жұлдыз өлең», «тау өлең», «қамшы өлең», «шай өлең» т.б. топтарға бөлетіні белгілі.

Алайда, қара өлеңде тұңғыш туындайтын бір тақырып – «өлең туралы өлеңнің» пайда болуы, оның жоғарыда айтылған көркемдік табиғатын аша түсетіні айдан анық. Қара өлеңнің бұл тақырыптағы әндерден, өнерпаздардың арасында қалыптасқан ән-өлеңді айту жайы жан-жақты таратылады. Қара өлең құрылымының айтыспен және өз кезегінде ақындар өнерімен тығыз байланыс табатыны белгілі. Сондықтан қара өлеңде айтылған ойлар ақындар өнерінің кәсіби кодексі (ережелер жиынтығы) деп атаса артық емес. Міне, осы тұста қара өлең мәтінін зерттей отырып, сол ережелердің мән-

мағынасын таратайық (мұндағы жақшаға алынған сандар С.Медеубекұлы, Б.Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағындағы қара өлеңдердің реттік санын білдіреді) [2].

Нәтижелер

Мысалы, қара өлеңде жиі қайталанатын «Өлең деген немене өнерпазға», «Өлеңді айт дегенде тайсалдық па», «Айт дегенде өлеңді аярым жоқ, Желісім бар азырақ, аяңым жоқ» [2, 31 б.]. «Келгенде қара өлеңге қабандаймын» [2, 72 б.]. «Өлеңді айт дегенде...» жолдарының түрлі нұсқалары, ақындар туған заманда суырып салма өнер жалпыұлттық сипат алып, кез келген адам домбыра алып ән салуға бейімділігін көрсетеді. Міне, осындай тез әрі табан астында туындаған өнерді ел ішінде «жел сөз» деп атады: «Жел сөзді термелеуге келген бала-ай, Азырақ сөз сөйлеуге талапандық» [2, 81 б.].

Б.Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағының бірнеше өлеңінде «Ұстағаным қолыма қалам еді» [2, 28 б.], «Қалам алдым қолыма өрнекпенен» [2, б.37], «Қолыма қалам алып жазамын хат» [2, 41б.], «Ақ қағазға жаздым хат» [2, б.75] жолдарынан тыңдаушы көпшілік қолқалап ән сұраған арнайы кәсіби ақындардың пайда болғандығын аңғартып, ақынның айтқан өлеңін жазып отыратын тілмаштардың да болғандығын жеткізгендей: «Сен сұрасаң өлеңді мен айтайын, жазып алғын осылай, балам, енді-ай» [2, 28 б.]. Ал ән мен мәтін дәстүрлі өнер ортасында бір-бірінен тәуелсіз еркін көшіп жүретіндігін мына жолдар дәлелдейді: «Өрнегіне келтіріп әуен қоссаң-ау, Өлеңің өзгермеген, көнермеген» [2, 28 б.]. Ақындар тойға арнайы шақырылып, олардың қоғамдағы өзіндік әлеуметтік мәртебесі болған: «Өлең айт деп балалар қолқа салса,

Мен айтпасам өлеңді кім айтады?» [2, 29 б.], «Өлеңді айт дегенде болдырар ма, Тойда ақын өлең айтып жаңылар ма?» [2, 30 б.]. Ақын өзін шын жүйріке, торы атқа [2, 127 б.] теңейді: «Ендеше өлең де өнер, өлең де өнер, Шын жүйрік өрге шапса өршеленер», «Дегенге-ау, өлең деген, өлең деген, Құлағым өлең десе елеңдеген. Өлеңнің айтар жері келгенінде, Мінетін жүйрік атты жөніменен» [2, 76 б.]. Тыңдаушылар ақынды қадірлесе, ақын өз өнерін мақтан тұтады, жоғары бағалайды: «Ақын емес, мен өзім ақ маңдаймын-ау, Ақынмын деп ешкімге мақтанбаймын-ау» [2, 36 б.], «Қалам алып қолыма жазамын хат, Өзім арзан болсам да, сөзім қымбат» [2, 63 б.]. Ақынның қоғам алдындағы беделі сондай, ол бұқара көпшілікке ұстамды, данагөй сөзімен ғибрат айтып өзіне де, сөзіне де қарата білді: «Көпшілік, сөз тыңдашы, бұл халайық, Сөзімнің нұсқасынан сабақ алып» [2, 81 б.].

Дискуссия

Ақындық өнердің тұқым қуалағанын да қара өлең жеткізеді. Халық оны «шынжырлы тұқым» деп атады: «Өлеңім он жасымнан өрге жүзген, Қоңыр қаз су жағалай көлде жүзген. Шынжырым жеті атамнан үзілмеген, Ағыздық сүттен бұлақ іргемізден» [3, 135 б.].

Қара өлең құрылымы айтыс өнерінде жиі қолданылғандықтан өлеңдерде сайыс кезіндегі бәсекелестік, тыңдаушылардың қызу қолқалауы, ән құмарлар ақынды алқа құрып қоршауы суреттеледі: «Орынбай мен Кеншімбай айтысыпты-ай, Жетісуға жандарал барғанында, үрия-ай» [3, 135 б.].

«Ән қалаған, алқалаған, Қарақадан қызығым тарқамаған» [3, 87 б.]. Айтыс кезінде туындайтын неше түрлі

жағдайлар да бейнеленеді: «Өзі мұндай жақсының кілті аспанда, Сөз түспейді аузыңа ер сасқанда. Бұл өлеңді немене айтып-айтпай, Үлкен-кіші жиналып бас қосқанда» [3, 73 б.]. Ән мәтінінде айтыстың негізгі шарты – ақындардың әдеп сақтап кезекпен сөйлеу керектігі ескертіледі: «Жай білмейтін жаманмен жолдас болсаң, Соңын күтпей сөзіңнің безектеген. Жақсылардың жауабы неткен артық, Сөйлеседі астыртын кезекпенен» [3, 80 б.]. Айтыстың қиын, сын сәттерінде ақын бабасына жүгінеді, сондықтан өлең-сөздің ақын қиялына қонуы Алла нәсібі деп түсінілген: «Бабасын,ау, ендеше, ау, бабасына, ау, Бал құйыпты-ау атан мес, сабасына-ау. Досым емес, ау, дұшпаным, оу, толып отыр-ай, Қалдырмағын-ау дұшпанның табасына-ау», «Өлең деген немене өрлегенге, Алла нәсіп шашады өлмегенге» [3, 123 б.].

Өнер тұтқасын ұстаған адам жақсы, жаманнан өнер шықпас, деп есептеді халқымыз: «Өнер шықпас жаманнан, қапелімде, Қамшы салып шалақты қинағанмен» [4, 43 б.]. Қара өлең ақындардың өмір салты жайынан да сыр шертеді, олар той думанның ортасында жүріп, думан еркесі болған, өнерлерін жәрмеңкеде көрсетті: «Жатып та айтам өлеңді, тұрып та айтам-ау, Салтанатты жігіттік құрып та айтам-ау. ...Мойнымды өзіңе бұрып та айтам-ау. Іздегенім тамаша, Думанды елім-ай» [4, 121 б.]. «Ел жайлауы Қарқара, Мекен болған қалқама. Жәрмеңкеде ән салған, Бар қызығым, тарқама» [4, б. 136].

Қара өлеңде музыкалық өнердің кәсіби тұрғыдан қыр-сыры да жан-жақты қарастырылады. Ән дауыс әсемдігін қара өлең: «Көмекейде бұлбұлдың ұясы бар» [5, б. 45], «Қара өлең тамағымда ұясы бар» [5, 98 б.], деген әсем теңеу арқылы

әншінің бұлбұлша иірім, әшекей қоса айта білу шеберлігі әрі дауыс, музыкалық қабілет адамның табиғатынан туғаннан беріледі және ол көмейге бітетін «тамақтың ұясы» деп атап көрсеткен.

Дауысты басқара алу, ән айту шеберлігінің өзіндік жүйесі қалыптасқандығын қара өлеңнің мына қысқа жолы дәлел бола алады: «Өлең айт осындайда жанай құрбым, Баласы жақсы ауылдың жүйе білген». Соңғы жолдар ақындар өз сарынын айтқанда кәсіпқой ережеге сүйену керектігін білеміз. Осы әнді дұрыс айту жүйесінің құрамдас бөліктерін талдасақ.

Оның бірі – дауысты түрліше құбылта алу шеберлігі: «Ертелі-кеш ән салсам жалықпаймын, Тоқсан түрлі дауысыңды анықтаймын» [5, 49 б.].

Ақын айтыс кезінде тоқтамай, керек сөзді тез таба білуі де шеберлік пен шешендіктің белгісі болды: «Сыпыра қайың шоқ талдай, Осы әнге сал тоқталмай, Көңліндегі кісің болса, Шақырып қасыңа ал тоқталмай» [5, 55 б.], «Айт дегенде мен неге тоқталмаймын, Кесіп алған тоғайдан оқтаудаймын» [5, 58 б.].

Әнші дауысының биікте самғап, қатты шығуы да кәсіпқойлықтың белгісі еді: «Дәм татайық бұйырса, шәй қайнаса, Еті қызар шын жүйрік айқайласа» [5, 64 б.].

Дәстүрлі ортада тыңдаушы мен әншінің арасындағы көркем байланыс, түсіністік, өзара шығармашылық қарым-қатынастың орнау қажеттілігі ескерілді. Сондықтан тыңдаушымен түсіністік табу шарты да өлеңдерде: «Ей, қай түрлі әнге сал дейсің, Түсінетін балалар», деп тыңдаушыға қарата сөздер айтылады [5, б. 68]. Тыңдаушылар қауымының осындай нәрлі өнерден ләззат алуы олардың өмірінің ұзаруына септігін тигізді: «Мың күнімен татиды, ой, Осы отырған бір күнім-ай» [5, 71 б.], «Өнеріңді

аямағың жастық шақта, Әр күнің бір жылға тең ойнап күлген» [5, 83 б.].

Қара өлең мәтінінде әннің көркем сапасына да тоқталады. Жақсы ән адам көңілін жадыратып, көкірегіне сәуле ұялатады: «Жақсының әні сондай, қандай жақсы, Қолыңа іліктірер, асыл зат, шам алғандай» [5, 92 б.].

Қорытынды

Жалпы С.Медеубекұлы,

Б.Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағы осы аймақтың қара өлеңдерінде табиғат, туған жер туралы, өмір өтпелілігі жайлы фәлсафалық ой-тұжырымдар, дастарқан басында айтылатын «шәй өлең», жастар айтысындағы «бәдік айтыс», туысқандарға арнау, сағыныш, сәлем-хат әндер, діни уағыз турасындағы әндер, әдеп, жақсылық пен жамандық, өмір-тіршілік, адам тағдырын баяндайтын қара өлең топтары арқылы сараланды. Жетісу қара өлеңдерінің музыкалық көркем тілі

«Жетісу әуендері» жинағының 116 ән нұсқасын талдау нәтижесінде қара өлеңде әдет-ғұрып сарындарының ерекшеліктері қорытындыланып, кәсіби әннің сипаттары қалыптаса бастағандығына көз жеткізді.

Мысалы, өлең құрылымында 11-буын тұтас емес, басым бөлігі 7+4 болып бөлініп айтылады. Сирек жағыдайда 11-буын 3+8 бөлікке бөлінеді («Үрия-ай, көкек», «Кегенім», Қарқара», «Естен кетпес жиырма бес», «Көкем-ай», «Көлсайдан ұшқан аққулар», «Сары беткей»). Бұл қасиет қара өлеңде тұңғыш пайда болған 11 буынның оған дейінгі әдет-ғұрып сарындарындағы 7-буынға тағы 4 буын қосылуынан туындағанын дәлелдей түседі. Ал Жетісу әндерінің кейбіреуіндегі 3+8 болып бөлінуі әдетте өлең мен ән сабақтастығында асинхронды ара-қатынасқа алып келеді.

Жетісудың қара өлеңдерін зерттеу нәтижесінде бұл жанрдың аймақтық ерекшеліктері бары анықталды:

- Қара өлеңнің ақындық дәстүрмен мығым байланыс оның тақырыптық-мазмұндық және құрылымдық сипаттарында көрінеді;

- Аймақтың әндері негізінен пентатоникалық дыбыс қатарына негізделеді. Олар квинта, секстадан бастап октавадан сәл асатын көлемдеболады. Октавадан аспайтын

шағын көлемді ладтарда миксолидий және дорий дыбыс қатарлары қолданылады;

- Өңірдің қара өлеңдерінің басым бөлігі лексакалы қайырмасы бар әндер. Олардың арасында қайырым мен төрт-алты жолды дамыған қайырмалар жиі кездеседі.

Аталған аймақтық ерекшеліктер Жетісудың кәсіби әндерінен де молынан табылады.

Әдебиеттер:

- 1 Елеманова С. Казахское традиционное песенное искусство. – Алматы, 2000. – 186 б.
- 2 Медеубекұлы С., Мүптекеев Б.Ж. Жетісу әуендері. – Алматы: Өнер, 1998. – 352 б.
- 3 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жұлдыз, 1990. – 348 б.
- 4 Затаевич А. «Қазақ халқының 1000 әні». Гос.Муз.Издательство. – Москва: 1963. – 495 б.
- 5 Темирбекова А. Казахские народные песни (В музыкально-теоретическом освещении) / А. Темирбекова. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. –136 с.

Стамгазиев Р.У.

*Казахская национальная академия искусств имени Т.Қ. Жүргенова,
(Алматы, Казахстан)*

МУЗЫКАЛЬНО-ПОЭТИЧЕСКОЕ И МУЗЫКАЛЬНО-ЯЗЫКОВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ЖЕТЫСУСКИХ ПЕСЕННЫХ ТРАДИЦИЙ «ҚАРА ӨЛЕҢ»

Аннотация

Статья посвящена изучению музыкально-поэтического и музыкально-языкового своеобразия жанра «қара өлең». В исследованиях казахских музыковедов определены роль и место этого жанра в казахском песенном искусстве, этапы формирования от обрядовых до профессионального, выявлена классификация деления по группам исполнителя, место исполнения, содержанию песен «жұлдыз өлең», «тау өлең», «қамшы өлең», «шай өлең» и др. Жетысуский «қара өлең» делится по регионально-жанровым различиям по: тематико-содержательным и структурным характеристикам; региональные песни «қара өлең» основываются на ряды звуков пентатонического дисбиса. Выявлено также, что в большинстве случаев для этого региона характерны лексикальные припевы.

Ключевые слова: Жетысуский регион, «қара өлең», художественный язык, песенное искусство.

R.U. Stamgaziev

*T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
(Almaty, Kazakhstan)*

MUSICAL-POETIC AND MUSICAL-LANGUAGE PICULIARITY OF ZHETYSU REGIONS SONG

Abstract

The article is devoted to the study of the musical-poetic and musical-linguistic originality of the genre “kara olen” (verse). In the studies of Kazakh musicologists, the role and place of this genre in Kazakh poetry art, the

stages of formation from ritual to professional are defined, the classification of division into performer groups, the place of performance, the content of songs “zhuldyz olen”, “tau olen”, “kamshy olen”, “shay olen” and others. In Zhetysu traditions, “kara olen” is divided by regional-genre differences into: subject-specific and structural characteristics. The regional songs “kara olen” are based on the series of sounds of the pentatonic dysbis. It was also revealed that in most cases lexical choruses are typical of this region.

Key words: Zhetysu region, “kara olen”, artistic language, poetry art.

Автор туралы мәлімет: Стамғазиев Рамазан Өмірбекұлы - «Дәстүрлі музыка өнері» кафедрасының меңгерушісі, өнертану магистрі, ҚР еңбек сіңірген артисі, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясы. Алматы, Қазақстан.

e-mail: stamgaziev67@mail.ru

Сведения об авторе: Стамгазиев Рамазан Умиралиевич — завед. кафедры «Традиционное музыкальное искусство», Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова. Алматы, Казахстан.

e-mail: stamgaziev67@mail.ru

Author’s data: Stamgaziev Ramazan Umiralievich — Head of the ‘Traditional Music Art’ Department, Master of Arts, Honored Artist of RK, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts (Almaty, Kazakhstan)

e-mail: stamgaziev67@mail.ru